

Hunlardan bize gelip ýeten 1500 ýyllyk saz / ýa-da Mongoliýadan tapylan saz guraly türkmen dutarynyň atasy bolup bilermi?

Category: Aýdym-saz sungaty, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Hunlardan bize gelip ýeten 1500 ýyllyk saz / ýa-da
Mongoliýadan tapylan saz guraly türkmen dutarynyň atasy bolup
bilermi? HUN DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE ULAŞAN 1500 YILLIK SAZ

Türk musiki ve kültür tarihinde önemli bu buluşu Mogol arkeologlari gerçekleştirdi. 2008 yılında bulduklari 1500 yıllık sazi önce Mogolların Devekopuzu dedikleri çalgı zannettiler. Ancak bunun Türk sazi olduğunu ve üstünde runik yazıyla Türkçe sözler bulunduğunu fark eden Gumilev Avrasya Üniversitesi Türkoloji ve Altayoloji Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Karjavbay Sartkojauli olmuş.

Geçtigimiz yıl Ekim ayı sonunda İstanbul'da gerçekleşen "Ötügen'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı" isimli uluslararası sempozyum gelen değerli hocamız bunları bana anlatınca doğrusu çok heyecanlandım.

Bu konuda makaleniz var mı, sazin fotoğrafları elinizde mi? diye sormaktan kendimi alamadım. Çünkü iki senelik bu önemli kültür hadisesinden haberimiz yoktu. Amacım hocamızın makalesini resimleriyle birlikte Türkiye'de yayınlayıp Türkiye'deki araştırmacıların haberdar olmasını sağlamaktı.

Hocamız aynı zamanda Avrasya Üniversitesindeki Türk Yazı Tarihi isimli muzenin kurucu müdürüdür. Kendisi orada Orhun Abideleri ve Türk yazı tarihi konusunda muazzam bir muzeyi oluşturmusedir. Muze girişinde de Orhun Abidelerinin bire bir kopyası granit taştan dikili bulunmaktadır. Kendisi ayrıca

Prof. Dr. Mirzatay Joldaşbekov ile birlikte Orhun Abideleri Atlası isimli büyük boy renkli kitabın yazarıdır.

Hocamızı ve eşini bir gün İstanbul'un tarihi ve turistik yerlerini gezdirirken ana konumuz bu saz oldu. Mogolistan doğumlu ve Mogolcayı ana dili gibi bilen Sartkojauli bu sazdan samimi olduğu Mogol arkeologlarla ile sohbet esnasında tesadufen haberdar olmuş ve bir çok ısrardan son güç bela resim ve bilgileri alabilmiş. Aslında kendim dili bilimci veya musiki araştırmacısı değilim, ama bu buluntu ile Türk sazının tarihi ile ilgili bilgilerde önemli değişiklikler yapacağını sanıyorum. Türk sazının kökünü Hititlere bağlayanlar, 1500 yıl pay biçenler bilgilerini gözden geçireceklerdir. Çünkü, Türklerde 1500 yıl önce böylesine gelişmiş bir saz ve kuy / ezgi gelenegi varsa, bu gelişkinliğe ulaşmak için sazın asırlardır kullanımda olması gerekir. Gerçi bu konular uzmanların işi, fakat biz burada ilk aklımıza gelenleri acizane belirtmeye çalıştık.

Ve bir hafta sonra resimler de geldi. Gerçekten de ortada somut bir durum vardı. Bunu mutlaka Türk bilim alemine ve kamuoyuna kazandırmak gerekiyordu. Şimdi bu makaleyi bir dergiye hazırlama çalışmalarımız bitti. Bir kaç hafta içinde yayınlanmış olacak.

Biz bu yazıda makalenin içeriğini ve resimleri vermeye çalışacağız.

Türk halklarının en önemli çalgısı Türk sazının 1500 yıllık en eskisi Mogolistan'da bir mağarada bulundu. Sazın Türk kültürü ve musiki tarihi açısından en önemli yanı sapında runik Türk yazısının olmasıdır. Bu yazıda "Hoş bir ezginin sesleri insani mest eder" denilmektedir. Bu da Türklerin en eski devirlerden musikiye verdikleri önemi göstermektedir. V. Yuzyıla ait olduğu tahmin edilen sazın günümüzde Kazak, Karakalpak ve Nogay gibi halklarda hala çalınıp söylenen iki telli saz "dombıra"ya çok benzemektedir. Mogol arkeologlar bu sazın Mogollara ait olduğunu iddia ederken, biz onun Türk çalgısı olduğunu kanıtladık.

En eski Türk sazının bulunduğu yer: Altay dağlarının Mogolistan sirtında uzanan ve Cargalant-Kayırhan olarak

adlandırılan kisminda “Omnohon Aman”, yani “On Vadi” isimli yerde bulunan “Nuhen Had”, yani “Magara Tas” denilen bir magarada bulunmuştur.

2008 senesinde ilk defa bu magarayı N.Dandar isimli bir çoban keşfetmiş ve içindeki boynu egri sazi bulmuş ve durumdan koy mektebinin öğretmenlerinden C.Enhtor’e haberdar etmişti. Enhtor Ulan Batur’daki Mogolistan Ilimler Akademisi Arkeoloji Enstitusu bu buluntuyu bildirdi.

Bunun üzerine Ts. Torbat’in başkanlığında bir grup arkeolog 25 Haziran 2008 tarihinde magaraya geldiler. Magara taş (GPS) 47°37’433” enlem ve E 92°27’273” boylamda, deniz seviyesinden 1866 m. yükseklikte bulunmaktadır.

Magaranın 86 x 60 cm boyutlarındaki ağız yüksekliktir. İçeriye 95 cm kayarak girilmektedir. İçeriye tek bir oda gibidir. Odanın tabanı 130 x 280 cm’dir.

Arkeolojik kazı: Arkeologlar magaraya girmelerinden önce, magarayı ilk bulan N.Dandar toprağı kazdığı ve magara için ilk durumunda bazı değişiklikler yaptığı anlaşılmıştır. Dandar 35 cm. çapında ve 15 cm. derinliğinde toprağı kazmıştı. Çıkan toprakları magaranın kapı tarafına yığmıştı. Magaranın doğu tarafında duvarı kısmına doğru iki uzengi ve eyerin bir kenarı açıkça görülmekteydi. Duvara dayalı duran sazi ise Dandar yerinden almış ve öğretmen Enhtor’e getirip vermişti. Eyerin altından sadak oklarıyla birlikte bulundu. Kazı çalışmaları sonucunda kafatası sağlam bir insan iskeleti, 20 temren, okun ağac sapları, enli eyer, iki Türk uzengisi bulundu.

Mogolistan Ilimler Akademisi Arkeoloji Enstitusu magaradan çıkarılan insan iskeletine antropolojik incelemeler yaptı. İskeletin paleoantropolojik analiz bulguları şu şekildedir: Kafatası oldukça iyi korunmuş bir durumdadır. Kafatasının sol tarafının üst kısmı bir zamanlar yara almış, fakat sonradan iyileştığının işaretleri kalmıştır. Kafatasındaki yara izi sivri uçlu bir silahla yapılmış gibidir. Ancak, bu ok yarası değildir. Yara izinin boyutları 3,6x2,0 cm’dir. Kafatasının tepesinde ve alın kısmında kafa derisi bulunmaktadır. İskeletin yapısı ve kafatasının eklemleri, disinin özelliklerinden anlaşıldığına göre, bu 20-25 yaşlarında ve

166, 7 cm boyundaki bir genç erkege aittir.

Saz: Magarada bulunan arkeolojik buluntular içinde bizim en çok ilgimizi çeken şey saz oldu. Bu saz hakkında Kazakistan'da 2008 yili sekiz gazetede makale yayınlamıştık. 2008 yılında Mogolistan'a gittigimizde böyle bir sazin bulunduğunu işitince, Magara Tas'ta kazı çalışmaları yapan arkeolog Ts. Torbat'i ziyaret ettik. Torbet bize sazi gösterdi. Ancak, sazin fotoğrafını çekmemize, çizimlerini yapmamıza izin vermedi. Onun düşüncesine göre, bu Mogolların Deve Kopuzu denilen bir milli çalgisiydi. Biz ise bunun Mogollarla ilgisi olmadığını, bunun Türk halklarına ait bir saz olduğunu ve hatta Kazakların bugün dahi çalıp söyledikleri iki telli "dombira" sazinin aynısı olduğunu söyledik. Ayrıca buluntunun bir Mogol mezarından değil, Türk mezarından çıktığını da ifade ettik. Bunun en büyük delili de sazin sapındaki Türk runik yazısiydi. Bundan dolayı, bu sazin Mogollara ait olduğunu iddia etmenin abesle iştigal olduğuna işaret ettik. Kopuz aletinin yaylı bir çalgı olduğunu ve bu sebeple sapının kalın olması gerektiğini, oysa bunun ince olduğunu ve tellerine parmakla vurularak çalındığını belirttik.

Sazin sapının eğriligine gelince, bunun doğal olduğunu, çünkü herhangi bir sazi bir duvara yaslı olarak belli bir müddet bırakıldığı zaman sapının eğrildiğini söyledik. Çünkü sazin teli vardır. Telden dolayı sap eğilmektedir.

Biz sazin sapındaki runik yazıyı inceledik. Yazı Türk dilinin uyum kuralına uygun yazılmamıştır. Bu durum ise, bu yazının Türk runik yazı sistemine reform yapılmadan önce yazıldığını bize göstermektedir. Yazı reformunun 552-570 yılları arasında gerçekleştiğini düşünersek, bu saz bu yıllardan önce yapılmış olmalıdır. Reformdan önce eski Türk bitiglerinin harf ve işaretleri birbirine bitişik şekilde yazılmaktaydı. 0 dönemde yazının gramer kuralları yapılmamıştı. Bundan dolayı biz sazdaki yazının V. Yuzyıla ait olduğunu düşünüyoruz.

Sazda şu yazıyı görmekteyiz:

"župar kuu čore sebit idmis"

(Nefis ezgi bizi mutlu eder).

Yazidan su sonuclari cikarabiliriz:

1. Yazı reform öncesine aittir. Çünkü, ses uyumu yoktur.
2. Yazıdaki ezgi manasına gelen “kuu” kelimesi eski Türk metinlerinde “kugu” olarak da geçmektedir. Ortadaki “g” sesi zamanla düşmüştür. V. yüzyılda bu “kuu” olarak söyleniyor olmalıdır. Bugünkü Kazak Türkçesinde hala yaşayan “kuy” kelimesinin telafuzuna benzemektedir. Bu kelime erken Ortacag’da Çince metinlerde “ch’u” olarak geçmektedir.
3. “çöre” kelimesini eski Türk dilleri sözlüklerinde bulamadım. Kazaklar keçileri “sore, sore, sore” diye belirli bir makamla söyleyerek çağırırlar. Demek ki, bu söz makam, musiki manalarına gelmektedir. Bu durum bize bugünkü XXI. yüzyılda bir çok Türk halklarında mevcut “dombıra kuy” musikisinin daha V. Yüzyılda gelişimini tamamlamış olduğunu göstermektedir.

Sazın bası: Sazın bası ceylan (bugi) veya bulanın basına benzemektedir. Günümüzün sazları gibi düz değil. Eski devir geleneklerine göre, hayvan stiliyle süslenmiştir.

Türkler İslamiyete girdikten sonra hayvan stili süslemelerini bırakmıştır. Çünkü, Gök Tanrı dininin tüm alışkanlıklarını terk etmeyince, tam Müslüman olmak mümkün değildi.

Efsane ve 1500 sene önceki saz: Kazaklarda dombıra veya sazın nasıl meydana geldiği konusunda birçok efsane mevcuttur. Bunların bazıları B. Sarıbayev, K. Jubaňov, O. Janıbekov ve A. Seydimbekov gibi araştırmacıların kitaplarında yer almaktadır. Dombıra ve dombıra kuyleri / ezgileri konusunda bu araştırmacıların eserlerinden faydalandık.

Akselev Seydimbek’in “Cift Tel Efsanesi” hakkında yazdığına göre, çok eski devirlerde bir genç dağlarda geyik avlayarak geçimini temin ediyormuş. Bir gün yüksek dağlarda, bir maral vurdu. Onu aşağıya indirmek için iskembe ve bağırsaklarını boşalttı.

Aradan aylar geçtikten sonra, avcı genç dişi maralı vurduğu yere tekrar gelir, burada kulagina vizilti gibi sesler gelir. Dikkatle etrafına baktığında, birkaç ay önce vurduğu maralın

bagirsaklarinin akbaba gibi les yiyici kuslar tarafından yenirken, agac dallarina takili kalmis oldugunu gordu. Vizilti gibi ses dala takilip kurumus bir cift bagirsaktan gelmekteydi. Ruzgâr estikce, dallara gerili bir bicimde takilmis olan bagirsaklardan farkli farkli hos sesler geliyordu. Avcı gence bagirsaklar dile gelmis gibi gorundu ve daldan bu bir çift kurumuş bagirsagi alip eve getirdi ve tahtadan yaptigi bir alete takar. Bagirsaklara parmaklariyla vurdukca agac dallarindaki gibi hos sesler cikarir. Bu sadece gencin degil, onu dinleyen herkesin hosuna gider. Onlari cesitli duygulara surukler. Boylece dombira herkesin sevdigi bir musiki aletine donusur. Günümüzde de bazi yerlerde Kazaklar dombiranin tellerini hala kurutulmus bagirsaklardan yaparlar.

Efsane bizlere bunlari anlatirken, bundan 1500 sene önce yapilmis ve Altaylarda bir magarada günümüze ulaşan yaşli sazin karnina maralin, geyigin resimleri yapilmıştır. Hatta sazin sapinin ucuna da maral veya geyigin başi konmuştur. Bu hayret verici bir durumdur. Acaba bu bir rastlanti midir, yoksa tarihi hakikat midir? Efsanede geçenleri, bu yasli “bilge” saz kendi varligiyla teyit etmektedir.

Turklerdeki “kuy” kelimesine tekrar donersek, konar göçer halklarda özellikle Türk-Mogol halklarında ezgi manasindaki “kuy” kelimesi en kutsal ve önemli kelimelerden biridir. Belki bu yuzden Türk-Mogol halklarında “kuy” ve “kök” yani “gök” kelimeleri “Tanrı” kelimesiyle eşanlamlidir. Baska bir deyişle, “kogu, ku:u, kok” gibi çeşitli kullanimlari olan bu kelimeler Göktanrı inanciyla yakindan ilgili oldugunu gösteren tarihi ve manevi bulgular mevcuttur.

Türk halklarının kaganlik devirlerinde kaganin altin işlemeli Ak Keçe Evinde her sabah gün kuy, yani ezgi ile karsi alinirdi. Daha acik bir ifadeyle bu bir gelenekten ziyade, Göktanrı inanciyla ilgili bir rituel olmalidir. Kaganlik merkezinde çalınan ezgi / kuyun sayisi bir sene icinde gunlerin sayisina uygun olarak 366 idi. Bunu “Tanrı’nin 366 bolum kuyu” olarak adlandiriyorlardi. Yılbaşı baharda gece ile gunduzun birbirine esitlendigi (22-23 Mart) gunden baslardi ve

bu güne "Ulusun ulu günü" denir ve büyük şölenler yapılırdı. Ulusun ulu gününde tüm kaganlığın dilek ve isteklerini Tanrı'ya ulaştıran 9 kuy çalınırdı. Eski Yunan tarihçilerinden Quintus Curtius Rufus (M.S. I. Yüzyıl) "Büyük İskender'in Tarihi" isimli kitabında Orta Asya konar göçerlerinin Ulus bayramını nasıl kutladığını yazmaktadır. Ulus günü güneş doğmak üzereyken Kaganlık Merkezinin üstüne güneş sembolü olan bayrağın çekildiğini, bir tepeye hepsi kırmızı elbiseler giymiş ve bir yılı sembolize eden 365 delikanlının çıkarak nevrüz solenini başlattığını hayranlıkla yazmaktadır. Buna benzer bir Göktanrı inancını müzik araştırmacısı Abdulkadir Meragî de "Zubdet'ul Edvar" isimli eserinde şöyle ortaya koymaktadır: "Türk-Mogol şarkı ve kıyıları şu şekilde üç kısma ayrılır: müzik aletiyle çalınan bir türü vardır. Onlara "kökler" denir, sesle söylenenlerine "ır" ve "dola" diye isimlendirilir. Eski Türk ülkesinde kuyun sayısı 366'dır. Bir sene içinde kaç gün varsa, o kadar kuy / ezgi olur. Onun her biri her gün hanın önünde çalınır. Bunların içinde en asili ve en büyüğü 9 kıydur".

Bu tarihi kaynak eski devirlerde bile Türkler arasında saz enstrümanı, ezgi sanatı, onları anlama, hissetme ve saygı duyma benliğinde duyma kültürü bugünkü seviyeden aşağı olmadığını göstermektedir. Bu konuda en son arkeolojik bir kaynak 2008'de Mogolistan'da Bayanhongor bölgesi, Galuut yerleşimi Olonuur ovasında bulunmuştur. Burada bulunan Türk mabedinin kalıntıları VII-VIII. Yüzyıllara ait bir yazı bulunmuştur. Tasa kazınmış yazıda "İzgilik Çor sekiz çeşit saz müzik aletine vakıf olduğu için sert taştan yapılmış bir mabet inşa ettik" denilmektedir.

Bu durum bize VII-VIII. yüzyıllarda Göktürklerde 8 çeşit saz olduğunu, bu sazları çalıp söyleyene sonsuz mabet inşa ettiklerini göstermektedir. Bu da bir zamanlar eski Türklerin saza, müziğe, saz sanatına ne derecede büyük önem verdiğini bildirmektedir.

Bu sazların en V. Asırda yapılmış en eskisi Mogolistan'da bir mağarada bulunarak günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bu, günümüzde çalınan sazların dünyadaki en eskisidir. Dünyanın

bir çok ÷lkesine yayilmış bulunan yayli algilardan kopuzun X. Yuzyildan beri kullanilmakta olduğu tahminleri yapılmaktadır. Bu sebeple kopuz yayli çalgıların atası olarak kabul edilmektedir. Öyleyse almalı sazların en eskisi ve atasının da “dombira” olduğunu söyleyebiliriz.

Avrasya’nın iki kitasında da dombira sazının çok yaygın olduğunu gösteren dil malzemeleri elimizdedir. Türk halklarından Kazaklarda “dombira”, Karakalpak, Nogaylarda “dombira”, Tuvalarda “dambira”, Kirgizlerde “dungir”, **Türkmenlerde “tamdıra” («dutar»)**, Özbeklerde “tambur”, Ruslarda “domra”, Afganlarda “dambura”, Iraklılarda “tunbur”, Mogol kokenli Halkalarda “dombir”, Buryatlarda “dombir”, Kalmuklarda “dungirma” olarak gecmektedir. Bu durum bize dombira algısının Avrasya halkları arasında ne derece çok yaygın olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç itibarıyla mızraplı Türk sazların atasının dombira olduğunu söyleyebiliriz. Mogolistan’da 2008 yılında bulunan V. Yuzyıla ait Hun sazının dünyadaki en eski Türk sazi olduğunu ve bugünkü Kazaklardaki dombira ile aynı olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu dombirayı esas alarak bir benzerini yaptırmış bulunuyoruz. Sazdaki runik yazı da eski Türklerde musikinın, özellikle kuy, yani ezginin çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu kuy kelimesi de bugün Kazaklarda aynen devam etmektedir. Kazak bestecileri birbirinden güzel bestelerle kuyleri zenginleştirmektedir.

Değerli hocamız Prof. Dr. Karjavbay Sartkojaulina Mogolistan’da bulunan 1500 yıllık sazi Mogol bilim adamlarına Türk sazi veya dombirasi olduğunu kanıtlayıp ilim alemine kazandırdığı için ne kadar teşekkür etsek azdır. Sazi Mogol arkeologlar bulmakla birlikte, onun sayesinde haberdar olduk. Böylece sazın tarihini daha da gerilere götüreceğ somut bir bilgiye ulaşmış bulunuyoruz. Değerli hocamıza sağlıklı uzun omurler diliyoruz.

Prof. Dr. Abdolvahap KARA,
Türk Dil Tarih Kültür Birliğı. Áydym-saz sungaty